

Tidiga polletter från Vattholma

Som denna jubileumsskrift är initierad av Upplands, och förstås även en av vårt lands, främsta numismatiska sammanslutningar – Numismatiska klubben i Uppsala – har jag sökt finna ett ämne för denna uppsats som sammanfaller med klubbens geografiska hemvist och min egen numismatiska kunskap. Polletterna från Vattholma passar med denna utgångspunkt väl.

Sveriges äldsta polletter är intimt förknippade med bergs- och bruksverksamhet. Det är också inom Bergslagen (i dess vidaste definition inbegrips även Uppland), som den överväldigande majoriteten av svenska polletter präglade före sekelskiftet 1800 har nyttjats. Även om polletter med stor sannolikhet har begagnats i vårt land redan under medeltiden, är det först från 1600-talets senare hälft som större volymer polletter har bevarats till eftervärlden.

Det är ofta vanskligt att åldersbestämma polletter. De saknar i de allra flesta fall angiven datering och det skriftliga källmaterialet är som regel mycket begränsat. Istället tidsbestäms våra äldre polletter ofta efter sin stil, stavningen av olika ord eller andra mera diffusa metoder.

Även om Uppland tillsammans med Dalarna och Västmanland utgör ett av de tre landskap som uppvisar flest polletter intill omkring 1800, är landskapets präglingar från 1600-talet mycket begränsade relativt de båda andras. Två utgivare vågar vi dock med säkerhet peka ut som emittenter av polletter redan vid denna tid; järnverken i Lövsta och Vattholma.

År 1696 utgav De Geers Lövsta järnverk en mycket speciell pollett (Sti. 89:1). Den i koppar präglade polletten är ensidig och särskilt intressant eftersom den har ett motiv, ett träd. Det framgår också vad polletten gällde för – (järn)malm – samt vem som lät utge den. I privat ägo torde det bevarade antalet uppgå till omkring en handfull.

Knappt ett par mil norr om Uppsala ligger byn Vattholma. Redan på 1300-talet bearbetades här

Bild 1. Kopparpollett från Lövsta järnverk 1696.

järn med hjälp av den vattenkraft som Fyrisån gav. 1600-talet var järnbrukets glansperiod och den expansion som skedde under århundradet förklarar behovet av polletter för att underlätta transaktionerna med de stora mängder kol som bruket fordrade.

August Wilhelm Stiernstedt (1812-1880) beskriver i sin banbrytande pollettbeskrivning från 1872 den ena typen av polletter från Vattholma, de som är runda. Han skriver att stämplarna har blivit förfärdigade på 1670-talet. Med de nya stämplarna framställde man polletter i näver, polletterna i läder anser Stiernstedt vara tillverkade senare, dock alltså med samma stampar. Dessvärre – och tyvärr som oftast hos Stiernstedt – saknas källhänvisning. I Numismatiska Meddelanden IV (NM IV) från 1877, som utgör tillägget till 1872 års beskrivning, och även denna författad av Stiernstedt, publicerar han den andra typen, de oktagonala. Dessa menar han är framställda före de runda. Inte heller för dessa polletter anger han källa för sitt påstående. Det kan tilläggas att de oktagonala polletterna i prägel saknar angivande av utgivare, så utan Stiernstedts attribuering hade vi kanske idag benämnt dessa polletter som "obestämda".

Polletterna från Vattholma järnverk tillhör alltså 1600-talet. De är framställda i två mycket förgängliga material – näver och läder.

Artikelförfattaren känner till åtta olika typer/
varianter av dessa polletter, samtliga ensidiga:

1. EN / LÄST / B:K. Oktagonal. Ca 26 x 26 mm.
Näver. NM IV:68:1.
2. 1/2 / LÄST / B:K. Oktagonal. Ca 26 x 26 mm.
Näver. NM IV:68:2.

3. Omskrift: WATTHOLMA.BRUKS.
KOLMÄRKE: På fältet: 1.LÄST. samt en
holme omfluten av vatten. Rund. Ca 32 mm.
Näver. Sti. 190:1.

4. Omskrift: WATTHOLMA.BRUKS.
KOLMÄRKE: På fältet: 1.LÄST. samt en
holme omfluten av vatten. Rund. Ca 30 mm.
Läder. Sti. 190:2.

5. Omskrift: WATTHOLMA.BRUKS.
KOLMÄRKE: På fältet: 1/2. / LÄST. Rund.
Ca 26 mm. Näver. Sti 191:3.

6. Omskrift: WATTHOLMA.BRUKS.
KOLMÄRKE: På fältet: 1/2. / LÄST. Rund.
Ca 23 mm. Läder. Sti. 191:4.

7. Omskrift: WATTHOLMA.BRUKS.
KOLMÄRKE: På fältet: 1.LÄST. samt en
holme omfluten av vatten. Två instämplade,
likarmade kors ovanför valören. Rund.
Ca 32 mm. Näver. NM IV:68:3.

8. Omskrift: WATTHOLMA.BRUKS.
KOLMÄRKE: På fältet: 1/2. / LÄST. Ett
instämplat, likarmat kors under valören.
Rund. Ca 26 mm. Näver. Tidigare obeskriven.

Notera att storleken kan variera ganska mycket mellan olika exemplar, speciellt de som är präglade i läder.

Polletterna i valören en läst i näver (nr 3) är de mest frekvent förekommande av de ovan förtecknade typerna. Artikelförfattaren uppskattar antalet i privat ägo bevarade till 30-40 exemplar. Övriga typer är klart mera sällsynta och kanske kända i ett tiotal exemplar eller färre. Minst frekventa är de båda oktagonala polletterna liksom de med instämplade kors.

Ovan har polletterna benämnts som ensidiga. De bär alltså prägel på enbart den ena sidan. Främst de runda polletterna i näver är som regel starkt kupade, ett faktum som bör tillskrivas materialets egenskaper. I undertecknads samling finns ett exemplar som på den icke präglade sidan har rester av ett rött lacksigill [Bild 9]. Sigillet motiv/inskrift är svårt att uttyda, men blotta förekomsten väcker frågan om flera eller alla polletter från början hade försetts med lacksigill. Det faktum att polletterna med åren har blivit kupade kan möjligen förklara varför inte flera med lacksigill försedda polletter har bevarats. Lacksigillet skulle kunna ha tillkommit i ett senare skede av polletternas bruksperiod, kanske för att markera en ändrad valör eller ny ägare av bruket eller annan liknade anledning som gjorde att äldre och nyare kunde skiljas åt.

Vinhandlaren med mera Georg Daniel Nescher (1753-1827) är en av våra både tidigaste och mest betydelsefulla såväl samlare som beskrivare av polletter. År 1806 utarbetade han en utförlig förteckning över sin förnämliga samling, en katalog med stort värde för kunskapen om våra äldsta polletter. Om man konsulterar Neschers katalog, finner man att dess upphovsman uppenbarligen inte hade kännedom om polletter från Vattholma. Varken de namngivna näver- och läderpolletterna eller de mera anonyma näverpolletterna med initialerna BK finns med i hans förteckning. Enligt undertecknads efterforskningar är det först Stiernstedt som 1872 beskriver polletterna från Vattholma¹.

Avsaknaden av information om polletterna från Vattholma ända intill 1800-talets andra hälft kan synas förbryllande – det bevarade materialet är trots allt inte ringa. Det förefaller troligt att hela det bevarade pollettbeståndet från bruket är resterna av industrins pollettutgivning, sannolikt

Bild 9. Vattholmapollett med rött sigill på den opräglade sidan.

initialt förvarat på bruket, senare i handlarhänder och lite försiktigtvis utsläppta på marknaden. Det finns paralleller från andra bruk, där ett stort antal polletter ännu finns bevarade på bruket, ehuru de är mycket sällan förekommande på den privata marknaden.

De i artikeln avbildade polletterna finns i artikelförfattarens samling och är fotograferade av Magnus Wijk.

English summary

The tokens from the Vattholma iron mill are among Uppland's oldest. They were all made during the second half of the 17th century. The materials are perishable; birch bark and leather. We know of eight types/variants – today preserved in less than a handful to a few dozens of specimens each.

¹ Under 1800-talet utgavs vid Vattholma även mjölkpolletter i metall, vilka dock inte är föremål för denna artikel.